

Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus tyrimai genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose 1992–2002 m.

Kaip žinia, Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba–Atkuriamasis Seimas 1992 m. balandžio 9 d. priėmė įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“. Šiuo aktu Lietuva prisijungė prie 1948 m. gruodžio 9 d. konvencijos „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį“ ir 1968 m. lapkričio 26 d. konvencijos „Dėl senaties termino netaikymo už karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškai ir žmoniškumui“. Buvo pripažinti 1945 m. rugpjūčio 8 d. „Niurnbergo tarptautinio karo tribunolo įstatatai“ ir atsižvelgta į tai, kad tie tarptautinės teisės norminiai aktai įpareigoja priimti nacionalinius įstatymus, numatančius atsakomybę už genocidą, nusikaltimus žmoniškumui, taip pat karo nusikaltimus.

1998 m. balandžio 21 d. Seimas priėmė Baudžiamojo kodekso (BK) ir Baudžiamojo proceso kodekso (BPK) pakeitimo įstatymą, kuris 1992 m. balandžio 9 d. įstatymo nuostatas įtraukė į Baudžiamąjį kodeksą, papildydamas jį nauju – 71 straipsniu „Genocidas“.

Įsigaliojus 1992 m. balandžio 9 d. įstatymui, Baudžiamojo proceso kodekso nustatyta tvarka šalies prokuratūra tapo vienintelė procesinė institucija, galinti atlikti parengtinį tardymą baudžiamosiose bylose dėl genocido nusikaltimų ir turinti teisę priimti svarbius procesinius sprendimus, tirti šios kategorijos nusikaltimų, įvykdytų prieš Lietuvos gyventojus sovietų aneksijos metu iki 1941 m. birželio mėn. pabaigos, nacių okupacijos metu, taip pat pokarinės sovietų okupacijos metu, baudžiamąsias bylas.

Pagrindinę genocido, taip pat karo nusikaltimų tyrimo ir jo kontrolės funkciją Lietuvoje atlieka Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyrius. Šis skyrius buvo įkurtas 1991 m. spalio 23 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos–Atkuriamojo Seimo Prezidiumo nutarimu kaip atskiras Generalinės prokuratūros struktūrinis padalinys, kuris pagal naujus, t. y. 1998 m. sausio 27 d. generalinio prokuroro įsakymu patvirtintus nuostatus, organizuoja ir vykdo nusikaltimų dėl Lietuvos gyventojų genocido bei nusikaltimų žmoniškumui tyrimą, atlieka tokio tyrimo kontrolę, taip pat nagrinėja ir apibendrina faktų dėl Lietuvos gyventojų genocido tyrimo praktiką, teikia metodinę pagalbą apylinkių ir apygardų prokuratūroms, tarpininkauja analogiškoms užsienio valstybių institucijoms surandant įrodymų Lietuvos archyvuose, padeda nustatyti ir apklausti galimus liudytojus. Generalinė prokuratūra yra pasirašiusi žinybines teisinio bendradarbiavimo sutartis dėl karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškumui įvykdžiusių asmenų persekiojimo su Australija, JAV, Kanada, Naująja Zelandija ir Škotija. Šioje srityje bendradarbiaujama taip pat su Argentinos, Izraelio, Latvijos ir Lenkijos įstaigomis, tiriančiomis tokius nusikaltimus.

Glausta statistika ir kai kurių baudžiamųjų bylų eigos iliustracija padės susidaryti išpūdį apie atlikto darbo rezultatus ir apie problemas, kylančias siekiant atkurti teisingumą.

Specialiųjų tyrimų skyriuje apibendrintais duomenimis, per 10 metų Generalinėje proku-

ratūroje ir teritorinėse prokuratūrose buvo iškeltos 105 baudžiamosios bylos dėl genocido (BK 71 str.) ir karo nusikaltimų (BK 333, 334, 336 str.). Vien 2001 m. mūsų prokuratūrose iškeltos 9 šios kategorijos baudžiamosios bylos, iš jų Specialiųjų tyrimų skyriuje – 6, teritorinėse prokuratūrose – 3.

Be to, praėjusiais metais šalies prokuratūrose buvo atliekamas parengtinis tardymas 45 šios kategorijos baudžiamosiose bylose. Specialiųjų tyrimų skyriaus prokurorai atliko parengtinį tardymą 14-oje baudžiamųjų bylų; iš jų viena baudžiamoji byla, kurioje kaltinamas vienas asmuo karo nusikaltimais, numatytais BK 18 str. 6 d., 333 ir 334 str., atlikus joje parengtinį tardymą, perduota nagrinėti Kauno apygardos teismui. Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus prokurorai, vykdančys nuolatinę kontrolę teritorinių apygardų, apylinkių prokurorų, atliekančių parengtinį tyrimą genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose, per metus atidavė nagrinėti teismams 3 šios kategorijos baudžiamąsias bylas 4 asmenų atžvilgiu. Iš visų 2001 m. teismui perduotų baudžiamųjų bylų vienoje priimtas išteisinamasis nuosprendis, kuris apskūstas apeliacine tvarka, nes nuosprendyje išdėstytos teismo išvados neatitiko faktinių bylos aplinkybių. Apeliacinis skundas neišnagrinėtas. Vienoje iš teismui perduotų bylų apygardos teismas, pripažinęs, kad teismojo įvykdytos veikos yra karo nusikaltimai (BK 334 str.), bylą jo atžvilgiu nutraukė dėl teismojo nepakaltinamumo ir skyrė jam psichiatro stebėjimą. Iš kitų minėtų dviejų teismui perduotų šios kategorijos baudžiamųjų bylų, kuriose genocidu ir karo nusikaltimais kaltinami 3 asmenys, viena sustabdyta dėl teismojo ligos, kitos nagrinėjimas iš esmės dar nepradėtas, nors bylą Apeliacinis teismas, patenkinęs generalinio prokuroro pavaduotojo skundą dėl nepagrįstos apygardos teismo nutarties grąžinti ją tyrimui papildyti, grąžino tam pačiam Kauno apygardos teismui nagrinėti iš naujo nuo tvarkomojo posėdžio stadijos. Pastarojoje byloje jokių procesinių pa-

žeidimų ar kaltinamajam inkriminuoto nusikaltimo vertinimo ir kvalifikavimo klaidų nerado ir šalies Aukščiausiojo Teismo kolegija.

Pažymėtina, kad apygardų teismai taip pat nagrinėjo dar 4 šios kategorijos baudžiamąsias bylas, perduotas nagrinėti anksčiau, 1999–2000 m. Generalinės prokuratūros baigtoje baudžiamojoje byloje, kurioje Petras Raslanas kaltinamas pagal BK 18 str. 4 d. ir 71 str. 2 d. (genocido organizavimu), Šiaulių apygardos teismas priėmė apkaltinamąjį nuosprendį ir nuteisė jį už genocido organizavimą laisvės atėmimu iki gyvos galvos (teisiamajam nedalyvaujant). Taip pat vienoje baudžiamojoje byloje Vilniaus apygardos teismas priėmė nutartį, kuria, įvertinęs teismojo veikas kaip bendrininkavimą vykdant žydų kilmės gyventojų genocidą, bylą dėl teismojo nepakaltinamumo nutraukė ir skyrė jam psichiatro stebėjimą. Dar vieną baudžiamąją bylą, kurioje vienas asmuo buvo kaltinamas karo nusikaltimu – civilių gyventojų trėmimu bei genocidu, Vilniaus apygardos teismas nutraukė dėl teismojo mirties. Vilniaus apygardos teismas iki šiol neišnagrinėjo dar 2000 m. birželio mėn. Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus perduotos nagrinėti baudžiamosios bylos, kurioje genocidu ir bendrininkavimu vykdant genocidą kaltinami 5 asmenys. Šiuo metu byla nagrinėjama iš esmės, tačiau nuosprendis joje dar nepriimtas. Šių metų balandžio 4 d. Generalinė prokuratūra perdavė Vilniaus apygardos teismui dar vieną baudžiamąją bylą, kurioje pareikšti kaltinimai karo nusikaltimu – 5 civilių gyventojų, tarp jų 3 mažamečių vaikų, trėmimu – vienam buvusiam sovietų okupacinio režimo pareigūnui.

Specialiųjų tyrimų skyriaus apibendrintais duomenimis, per 10 metų laikotarpį Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus ir teritorinių apygardų, apylinkių prokuratūrų prokurorai perdavė teismams nagrinėti iš viso 13 baudžiamųjų bylų, kuriose genocidu (BK 71 str.) ir karo nusikaltimais (BK 333 ir 334 str.) apkaltintas 21 asmuo.

Teritorinių apygardų, apylinkių prokuratūrų prokurorai vien 2001 m. atliko parengtinį tardymą 31 tokios kategorijos baudžiamojoje byloje: iš jų 3 baudžiamosios bylos perduotos teismui, 2 bylose priimti nutarimai nutraukti baudžiamąją bylą. Bylų nutraukimo pagrindas – BPK 5 str. 1 d. 2 p. Specialiųjų tyrimų skyriaus prokurorai, vykdydami prokurorinę kontrolę, šiuos procesinius sprendimus panaikino ir atnaujino parengtinį tyrimą, duodami atitinkamus rašytinius nurodymus.

Teritorinėse prokuratūrose priimama daug procesinių sprendimų sustabdyti parengtinį tardymą genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose. Bylų sustabdymo pagrindai – BPK 218 str. 1 d. 3 ir 4 punktai (nenustačius nusikaltimus įvykdžiusių asmenų ar negavus atsakymų arba gavus nepakankamus atsakymus į teisinės pagalbos prašymus iš kitų valstybių). Specialiųjų tyrimų skyriaus prokurorai, atlikdami prokurorinę kontrolę, vien 2001 m. patikrinę 20 teritorinių prokurorų žinioj buvusių ir jų sustabdytų šios kategorijos bylų, 16 tokių procesinių sprendimų panaikino ir tyrimą atnaujino, davę teritoriniams prokurorams atitinkamus rašytinius nurodymus dėl tolesnio šių bylų tyrimo; duoti net 27 rašytiniai nurodymai teritorinių prokuratūrų prokurorams atnaujintose ir jų tirtose šios kategorijos baudžiamosiose bylose.

Iš apylinkių ir apygardų prokuratūrose 2001 m. tirtų 22 atvejų pagal pareiškimus, pranešimus dėl genocido faktų ir karo nusikaltimų tik vienu atveju apylinkės prokuroro iniciatyva buvo iškelta baudžiamoji byla, 14 atvejų tokias bylas kelti atsisakyta, kiti tebetiriami. Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus prokurorai, patikrinę tokius procesinius sprendimus, 2 panaikino ir taip pat iškėlė baudžiamąsias bylas, be to, 13 tirtų atvejų davė rašytinius nurodymus, kuriuos įvykdyti teritorinių prokuratūrų prokurorai dažnai neprisiverčia dėl kvalifikacijos stokos ir aplaidumo ar tiesiog ignoruoja. Toks požiūris ryškėja ir tiriant šios kategorijos baudžiamąsias bylas.

Kalbant apie šių nusikaltimų tyrimą apylinkių ir kai kurių apygardų prokuratūrose, akivaizdu, kad prokurorai dažnai nesugeba iš anksto įvertinti tyrimo darbų apimties, sudėtingumo, prognozuoti siekiamo byloje rezultato, galiausiai nesugeba panaudoti BPK numatytų procesinių galimybių šioms nusikaltimams tirti; ką jau kalbėti apie daromus procesinius pažeidimus. Todėl metų metais yra tęsiamas tardymas, dingsta suinteresuotumas sėkmingai baigti parengtinį tardymą, dėl netinkamai parengtos pirminės medžiagos ar nekvalifikuotai atliktų tardymo veiksmų jie yra kartojami, ir dažnai jau objektyviai neįmanoma pasiekti norimo rezultato. Apklausų protokolai šiose bylose surašomi paviršutiniškai, juose fiksuojami ne reikšmingi faktai, o prisiminimai, patirti įspūdžiai, nesistengiama įtikinti duoti parodymus asmenis, kurie gali suteikti tyrimui vertingos informacijos, tačiau dėl įvairių subjektyvių priežasčių to nesiryžta padaryti ir pan., apklausiamajam dažnai nepateikiama kontrolinių ar patikslinančių klausimų. Tokie dalykai verčia manyti, kad kai kurie prokurorai tiesiog nėra pasirengę apklausai, dažnai ir patys nežino visų bylos ar joje aiškintinų faktinių aplinkybių.

Kita, jau minėta, tendencija yra ta, kad vengiant organizuoti tyrimą ir kontroliuoti pavedimų įvykdymą nepagrįstai ir dėl įvairiausių, neatitinkančių tikrovės priežasčių sustabdomas tardymas, o byloje gavus rašytinius Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus nurodymus neieškoma būdų, kaip juos greičiau ir kokybiškiau įvykdyti.

Teritorinių apylinkių prokuratūrų prokurorų tirtose baudžiamosiose bylose, prokurorinės kontrolės tvarka tikrinant jose priimtų procesinių sprendimų pagrįstumą ir teisėtumą, nustatčius minėtus šiurkščius BPK pažeidimus, aplaidumą ir tyrimo vilkinimo faktus, Specialiųjų tyrimų skyriaus vyriausiojo prokuroro ir jo pavaduotojo iniciatyva buvo kreiptasi į generalinį prokurorą dėl Kaišiadorių rajono apylinkės prokuratūros vyriausiojo prokuroro ir

prokuroro patraukimo drausminėn atsakomybėn, taip pat dviejose šios kategorijos baudžiamosiose bylose du prokurorai (Alytaus ir Varenos rajonų apylinkės prokuratūrų) nušalinti nuo bylos tyrimo.

Kaip matome, šios kategorijos baudžiamųjų bylų tyrimo prokuratūroje ir nagrinėjimo teismuose rezultatai nėra patenkinami. Esama pagrindo teigti, kad juos lemia ne vien objektyvios procesinės tokių bylų nagrinėjimo bei tyrimo priežastys, tačiau ir šių nusikaltimų vertinimas. Toks šias bylas tiriančių prokurorų ar jas nagrinėjančių teisėjų požiūris teisinėje visuomenėje ir valstybėje yra keistinas. Šių bylų kvalifikuotas ištyrimas ir kaltųjų asmenų patraukimas baudžiamojon atsakomybėn, jų nusikalstamų veiksmų teisinis įvertinimas net ir po 50 metų neturėtų būti suprastas kaip nereikalingas knaisiojimas praeityje, tokiu mastu apgaudinėjant ne tik pačius save, bet ir ignoruojant buvusių okupacijų valstybės istorijos laikotarpį bei jo sukeltus dar ir dabar visuomenėje juntamus padarinius. Atvirkščiai, praeities nusikaltimų žmoniškumui atskleidimas turėtų parodyti mūsų teisinio išprusimo ir kvalifikacijos lygį, formuoti palankų teisės saugos ir visuomenės požiūrį į juos, galiausiai palengvintų taip sunkiai vykstantį ir tarptautinės bendruomenės atidžiai stebimą istorinio teisingumo atkūrimo procesą mūsų valstybėje.

Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriuje 2001 m. pabaigoje buvo atnaujintas ir šiuo metu atliekamas parengtinis tardymas itin didelės apimties, sudėtingoje įvykdyto nusikaltimo mastais baudžiamajoje byloje dėl Lietuvos gyventojų trėmimų sovietų okupacijos metais. Joje atliekamas analitinio pobūdžio tiriamasis darbas, duoti pavedimai archyvinės informacijos šaltinius saugančioms ir juose esančią informaciją analizuojančioms institucijoms, taip pat pavedimai dėl specialistų išvadų. Gavus ir detalai išanalizavus pirminę įrodomąją medžiagą, planuojama byloje sudaryti tardymo grupę, į kurią būtų įtraukti ne tik Generalinės prokuratūros, bet ir visų apy-

gardų, kai kurių apylinkių prokuratūrų prokurorai. Kadangi šioje byloje jau nustatyti ir procesiškai įvertinti aukščiausių vietos valdžios institucijų pareigūnų (Antano Sniečkaus, Mečislovo Gedvilo, Aleksandro Guzevičiaus ir kitų) veiksmai organizuojant masinius trėmimus Lietuvoje (byla jų atžvilgiu dėl jų mirties nutraukta), pagrindinė šios bylos tyrimo kryptis yra nustatyti ne tik pavienius asmenis – eilinius vykdytojus, dalyvavusius tremiant konkrečias civilių gyventojų šeimas, bet ir patraukti baudžiamojon atsakomybėn dar gyvus buvusių okupuotos mūsų valstybės aukščiausiųjų sovietų partinių ir represinių institucijų (LKP CK, MT, MGB–KGB, MVD) centrinių aparatų pareigūnus, rengusius trėmimo strategijos ir taktikos Lietuvoje planus, kontroliavusius jų vykdymą, taip pat sričių, apskričių, rajonų, valsčių, miestų represinių, partinių struktūrų vadovus ir aukštus pareigūnus, organizavusius, koordinavusius masinius trėmimus vietoje. Iš teritorinių prokuratūrų vadovų bus reikalaujama kvalifikuotai ir laiku pateikti tardymo rezultatus, paskelbti nukentėjusiuosius ar jų teisėtus atstovus, kad būtų atlyginta jiems ir valstybei padaryta žala.

Apibendrinus šios kategorijos bylų tyrimo būklę, procesinių sprendimų priėmimo jose pagrindus, konstatuotinos ir tokios bylų tyrimo būklės priežastys: tyrimas šios kategorijos bylose užtrunka ilgą laiką, nes itin ilgai vykdoma archyvinių dokumentų paieška pagal prokurorų pavedimus ją atliekančiose archyvų saugojimo ir panašiose institucijose (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre, Lietuvos ypatingajame archyve, Lietuvos centriniame valstybės archyve, užsienio valstybių archyvuose ir archyvinę informaciją tyrimo tikslais naudojančiose kitų valstybių valstybinėse bei visuomeninėse institucijose); nepateisinamai ilgai atliekami nustatytinų bylose asmenų (įtariamųjų, liudytojų) operatyvinės paieškos veiksmai.

Pažymėtina, kad genocido ir karo nusikaltimų tyrimą apsunkina objektyvios priežastys,

darančios esminį poveikį šiam tyrimui. Jos trukdo efektyviai atlikti genocido ir karo nusikaltimų tyrimą, galiojančiuose baudžiamojo proceso ir baudžiamajame įstatymuose numatytais teisiniais pagrindais ir terminais įvertinti jose surinktus ir užfiksuotus faktus bei aplinkybes, taip pat trukdo įgyvendinti baudžiamosios atsakomybės neišvengiamumo principą dar gyvų genocido, karo nusikaltimų organizatorių, vykdytojų ar kitaip prie to prisidėjusių asmenų atžvilgiu.

Taigi pagrindinės ir esminės tyrimo problemos, trukdančios sėkmingai ir greitai baigti šios kategorijos bylas, yra tokios:

1) įrodomosios reikšmės archyvinių dokumentų (šios kategorijos bylose jie yra iš esmės svarbiausi ir reikšmingiausi įrodymai) ir kitų įrodymų paieškos operatyvumas bei faktinis suradimas. Ši problema susijusi su duomenų, užfiksuotų archyviniuose dokumentuose, dėl nusikaltimo fakto ar įtariamo asmens nusikalstamos veiklos paieška Lietuvos, taip pat užsienio valstybių (JAV, Vokietijos Federacinės Respublikos, Izraelio ir kt.) archyvuose ir jų nesuradimu. Lietuvoje vykdomą archyvinę dokumentinių įrodymų paiešką, labai neigiamai veikiančią visą tyrimo procesą, lemia prokuratūrai tiesiogiai padedančių ją atlikti institucijų (LGGRTC, LYA ir Lietuvos archyvų departamento) tarpusavio institucinių santykių problema, dėl kurios nusikaltimų tyrimo procesas patiria didelę žalą;

2) įrodymų vertinimas ir jų pakankamumas teisingam veikos kvalifikavimui ne tik pareng-

tinio tyrimo, bet ir bylų teismo nagrinėjimo metu;

3) gyvų liudytojų suradimas, jų parodymų objektyvumas ir pakankamumas įrodymų prasme; šią problemą lemia tiriamų įvykių ar įtariamų asmenų nusikalstamos veiklos faktų senumas (kartais net 60 metų senumo laikotarpis);

4) teisinės pagalbos prašymų užsienio valstybių teisėsaugos institucijoms, prašymų užsienio archyvams ir užsienio visuomeninėms organizacijoms operatyvus įvykdymas, teisingiau – neįvykdymas, taip pat įvykdytų teisinės pagalbos prašymų kokybė;

5) nusikaltimais padarytos moralinės ir turinės žalos faktinis įvertinimas ir atlyginimas;

6) atskirų institucijų (LGGRTC, Valstybės saugumo departamento, LYA), susijusių su genocido ir karo nusikaltimų įrodomosios archyvinės informacijos paieška ar jų tyrimu, veiklos operatyvumas ir efektyvumas.

Šios pagrindinės, bendro pobūdžio problemos, iš esmės susijusios su kiekvienos šios kategorijos bylos tyrimu, neleidžia efektyviai atlikti genocido ir karo nusikaltimų tyrimo, objektyviai įvertinti jose surinktų ir užfiksuotų faktinių įvykių aplinkybių. Jų neišsprendus iš esmės, faktiškai neįmanoma ne tik patraukti baudžiamojon atsakomybėn, pareiškiant konkrečius kaltinimus, akivaizdžiai įtariamo genocidu ar karo nusikaltimo padarymu asmens, bet ir iš esmės ištirti bei teisiškai įvertinti konkrečias tokio įtariamo asmens įvykdyto nusikaltimo Lietuvos gyventojams faktines aplinkybes.